

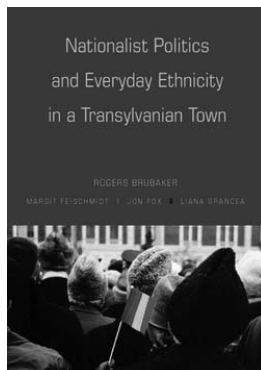
LÓRINCZ D. JÓZSEF

A kolozsvári magyarok társadalma

Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*.

Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2006. 504 oldal

Az „erdélyi magyarság” „társadalom”-ként való meghatározása magával a kisebbségi léttel egyidejű.¹ A fogalom ebben az esetben azt feltételezi, hogy elsősorban nem jogaiban sértett és ezeket (viszsa) követelő „kisebbségről”, „nemzetiségről” stb. beszélünk, hanem egy sajátos, viszonylag önálló entitásról, amelynek nem csak az etnikai-nemzeti, elsősorban kulturális vetülete, hanem a társadalmi, gazdasági, politikai, szociális stb. jellemzői is fontosak. Sőt, az utóbbiak kerülnek előtérbe. Továbbá, a „társadalom” nem csak egy leíró keret, cél is: a „társadalmat” „akarni” kell, létre kell hozni. Annak ellenére, hogy egyesek régebben is és ma is megkérdőjelezik a nemzeti-etnikai kisebbségnek mint (viszonylag) önálló társadalom-

¹ Lásd például az Erdélyi Fiatalok munkásságát. Az erdélyi társadalom kérdését az 1960-as évektől napjainkig legátfogóbban Kiss Tamás dolgozta fel. Lásd: A «magyarságtól» a «romániai magyar társadalomig». Az erdélyi társadalomkutatás és változó témakonstrukciói a népesedéssel foglalkozó szövegek alapján. *Erdélyi Társadalom*, 2006. 2. sz. 135-167.

nak a létét, a társadalomként való tételezés minden nagyobb ívű erdélyi magyar kisebbségi program kimondott vagy kimondatlan része. Azért, mert mindegyik ilyen terv azt feltételezi, hogy az erdélyi magyarságnak és/vagy az azt alkotó egyéneknek nem csak kulturális közösségként járnak bizonyos jogok, amiket biztosítanak neki (vagy nem), hanem társadalomként is legalább részben sajátos szükségletei, értékei, céljai vannak, és ezek elérését, „helyzetének javulását” igazából csak az „önkormányzás”, az „autonómia” biztosíthatja. A kisebbség „közügyei” eszerint jóval tágabban értelmezhetőek (és értelmezendőek), mint az egyszerű kulturális vagy nyelvi keretek. Ezen „közügyek” intézését, a kisebbség „vezetését” nem a (többnyire bizalmatlanul kezelt többségi) államra bízna, hanem ilyen vagy olyan formában magára a kisebbségre, általában a kisebbség tagjaiból „kitermelt”, ehhez lojális elitre.

Ezt a modellt, illetve a modellt működtető és forgalmazó elitet az elmúlt nyolcvan évben számtalanszor bírálták, több ponton is. Az egyik megközelítés szerint² ez egy elitorientált elképzelés, amely nem tulajdonít megfelelő figyelmet a mélyebb társadalmi folyamatoknak, amely paternalista, csak a kulturális és politikai elit érdekeit tartja szem előtt, a társadalom alsóbb rétegeire viszont kimondatlanul úgy tekint, mint egy olyan tömegre, amely csak arra jó, hogy legitimálja a pozícióját. A kisebbségre eszerint csak azért van szüksége az elitnek, mert anélkül a saját pozíciója is nehezen képzelhető el. Holott a társadalomban tetten érhetőek olyan „lent” működő, spontán folyamatok, amelyek az elit tevékenységétől függetlenül, vagy akár annak ellenére működnek. Vagyis, a kisebbségi társadalom működése, reprodukciója nem csak az elittől függ. Sőt, a hétköznapi emberek mindennapi élete szintjén a kisebbségi élet elsősorban *nem* elitvezérelt. A bemutatásra kerülő könyv ezt írja le a legnagyobb erdélyi város magyar társadalma kapcsán. Kezdetben a kötet szándékait, az alkalmazott módszereket, az eredményeket mutatjuk be, befejezésként pedig néhány megjegyzést fogalmazunk meg.

A kötet célja, hogy bemutassa az etnicitás és a nemzeti mivolt (nationalhood) mindennapi működését egy olyan politikai környezetben, amelyre hagyományosan az elitek intenzív etnikai konfliktusa jellemző.

² Egy másik szempont szerint a kisebbségnek a társadalomként való tételezése kiragadja azt a szélesebb országos kontextusból, és emiatt provinciális, sokszor nacionalista elemzésekhez vezet. A kisebbségi társadalom gyakorlati akarása pedig még rosszabb, mert elszakítja azt a többségi társadalomtól, „gettósítja”, és így megnehezíti társadalmi integrációját.

A kutatást Kolozsváron végezték 1995–2003 között. A város azonban csak egy (jól) kiválasztott eset, amely lehetővé tette az elméleti kutatási célok empirikus feltárását. A szöveg tehát a szerzők szándékai szerint elsősorban nem Kolozsvárról szól, annak ellenére, hogy magát a kutatást ott végezték. A vizsgálat során igazából nem a nacionalizmuskutatás szokványos témái iránt érdeklődtek, mint például: hogyan viszonyul a magyar kisebbség a nemzetállamhoz, illetve az anyaországhoz, mik a sérelmei, a követelései, vagy éppenséggel mik a multikulturalizmus lehetőségei, hanem azt, hogy hogyan tapasztalják, jelentik meg a nemzethez tartozást a mindennapi életben. A kutatás több perspektívát is alkalmaz (történeti, antropológiai, institucionalista, interakcionista, politikai). A források: több mint száz interjú, több mint harminc informális csoportbeszélgetés, véletlenszerű vagy „kiprovokált” utcai beszélgetések (járókelőkkel, taxisofőrökkel, stb.) oral history (egyéni és családi élet-történetek), házassági anyakönyvek, megfigyelések (nyilvános ünnepek, a szimbolikusan telített nyilvános terek mindennapi használata, mindennapi interakciók nyilvános helyeken), a 2002-es népszámlálás lebonyolítása. A kötet megírását a bevezetés szerint egy személy (Rogers Brubaker) vállalta, de igazából négy szerzője van.

A könyv tézise az, hogy az elitek által eljátszott nyilvános etnikai-politikai konfliktusok és a hétköznapi emberek mindennapi gondjai, problémái, érdeklődési területei között hatalmas szakadék tátong. A konkrét erdélyi esetben azt tapasztalták, hogy a nyilvánosságot jelentős mértékben uraló nemzeti-etnikai konfliktusok nem jelennek meg a hétköznapi életben, vagyis az emberek közömbösen kezelik, vagy elutasítják a nacionalista politikát, a nyilvánosságban kiemelten kezelt témákat pedig a hétköznapi interakciók során nem, vagy alig említik, és akkor is a legtöbbször lekezelően. Etnopolitikai célok érdekében nem, vagy alig mozgósíthatók.

A könyv elméleti alapja két, ma már általánosan elfogadott szemléletmóddal vitázva bontakozik ki. Az egyik a konstruktivizmus, a másik a „csoportizmus” („groupism”). Az első megközelítéssel nem az a gond, hogy téves, hanem éppen ellenkezőleg az, hogy annyira „sikeressé”, általánosan elfogadottá vált, hogy rutinszerűen, sablonosan hivatkoznak rá. Ma már közhelyszámba megy, hogy az identitás összetett, instabil, esetleges, vitatott, töredezett, megépített, egyeztetett, stb. A gond az, hogy mindezt manapság sokszor már nem bizonyítják konkrét elemzésekkel, nem mutatják be, hogy miként is épülnek meg, építik meg ezeket az identitásokat.

A „csoporthizmus” azt feltételezi, hogy a csoportok belsőleg koherens, kifejele pedig erős határokkal rendelkező entitások. Ezt az elképzelést erősítette a multikulturalizmus elméletének és politikai gyakorlatának az elterjedése. Az elemzések során ezek a markáns identitással rendelkező csoportok válnak a társadalmi konfliktusok vizsgálatának az alapeleméivé. Ez a megközelítés Brubaker szerint az Egyesült Államokban nem alkalmazható, hiszen ott az identitások erősen diffúzak. Viszont kézenfekvőnek tűnik, hogy Közép-Kelet-Európában, ahol az etnikai és nemzeti határok sokkal erősebbek, a csoportközpontú elemzés eredményes lehet. Azonban ezzel a megközelítéssel több probléma is van: a. eldologiasítja a csoportokat, vagyis úgy kezeli őket, mintha a mindennapi gyakorlatától függetlenül léteznének, mintha nem az emberi tevékenység termékei lennének, hanem autonóm, az ember akaratától viszonylag független egységek. Egységek, amikhez tartozni lehet, tulajdonságok, amikkel az egyének felruházhatók. Ez pedig azzal magyarázható, hogy ezek az elemzések a hétköznapi tudat helyi értelmezéseit tudományos fogalmakként használják helyett, hogy ezekkel szakítva alakítanak ki a kutatás tárgyát; b. a „csoporthizmus” összemossa a csoportokat azokkal a szervezetekkel, etnopolitikai vállalkozókkal, akik arra hivatkoznak, hogy a nevükben beszélnek; c. nem veszi tekintetbe azokat a mindennapi kontextusokat, amelyekben az etnikai és nemzeti kategóriák jelentéssel telítődnek, illetve nem kutatják azt, ami a kötet kulcskérdése: hogyan „működik” az etnicitás a mindennapi életben.

A probléma ebben a formában akkor vetődik fel, ha – Hobsbawmot követve – a nemzeti mivoltot és a nacionalizmust egy kettős jelenségnek tekintjük. Egyrészt „felülről” épített, másrészt viszont fellelhető „lent” is, a hétköznapi emberek reményeiben, szükségleteiben, vágyaiban és érdekeiben. A nacionalizmus kutatások ritkán próbálták meg integrálni ezt a két szempontot. Ennek a legfőbb oka, hogy nagyon nehéz megragadni azt, hogy mit jelent a hétköznapi emberek világában a nemzet. De azt joggal feltételezhetjük, hogy ami a hétköznapi emberek fejében van, jelentős mértékben eltér a hivatalos ideológiáktól (kutatni azonban inkább ezeket szokták, mert könnyebb). Továbbá valószínű, hogy a nemzeti azonosulás nem zárja ki, nem bírálja felül a társadalmi lény többi identitását. És végül, a nemzeti identitás időben jelentős változásokon mehet át, akár rövid időszakok alatt is.

Eszerint az etnicitás, a nemzet elsősorban a hétköznapi életben „történik”, működése akkor is tetten érhető, ha a szakirodalom

által kiemelten kezelt kollektív cselekvésekről, erőszakról, stb. szó sincs. A politikai követeléseken, ideológiákon és a nacionalista retorikán túl megnyilvánul a hétköznapi tudásban, bizonyos gyakorlati kategóriákban, kognitív sémákban, mentális térképekben, az interakciók során használt jelekben, diskurzustöredékekben, szervezési rutinokban, társadalmi hálózatokban és intézményi formákban. A cél tehát az, hogy úgy beszéljünk az etnicitásról, hogy nem hivatkozunk jól körülhatárolt, erős határokkal rendelkező etnikai csoportokra. A működést vizsgáljuk, nem az állítólag erős határokkal rendelkező etnikai csoportokat.

A kutatás során felhasználjuk ugyan a mindennapi kategóriákat, de nem ezekkel értelmezzük őket. Ez ugyanis odavezetne, hogy az etnikai csoportokat a valóság elementáris elemeiként kezelnénk. Egy ilyen kutatás ugyanis a „nemzet”-felfogásokat, a nacionalizmust reprodukálná. Brubaker a kutatás során alkalmazott módszert „analitikus szétbontásnak” („analytical disaggregation”) nevezi. Lényege, hogy az etnikum működését nem az egyéni racionális cselekvés, illetve a csoportok, az „identitások”, hanem viszonyok, folyamatok eredményeként fogja fel. Nem „magyarokat” és „románokat” vizsgál, etnikai identitásokat, sztereotípiákat és diszkriminációkat, nemzeti mítoszokat, szimbólumokat és hagyományokat, hanem a követelések változó diskurzív és politikai mezőit, a nemzetiesítő projekteket és folyamatokat. Nem magát az elit által felvetett politikai témát, hanem azt, hogy a mindennapi beszélgetésekben a téma felmerül-e, hogyan, mikor, és bizonyos esetekben hogyan térnek ki előle (viccel, közhellyel, legyintéssel, stb.). Úgy kutatják őket, ahogy azok a mindennapi gyakorlatban és tapasztalatokban megnyilvánulnak, ahogy a hálózatok, intézmények, nyelvek, interakciók meghatározzák őket. Ha a kutató a csoportok létéből indul ki, akkor identitást, érdekeket és sajátos akaratot tulajdonít nekik. Ha viszont az etnikumot kategóriaként fogjuk fel, akkor folyamatokra és viszonyokra, nem pedig lényegi elemekre helyezzük a hangsúlyt. Így a kutatás feltárhatja, hogy a kategóriák hogyan intézményesülnek, hogyan merevednek adminisztratív rutinná, hogyan ágyazódnak be mítoszokba, emlékekbe és narratívákba. Hogyan javasolja, terjeszti, artikulálja, intézményesíti őket a kormányzati racionalitás (governmentality). És ezzel párhuzamosan azt is, hogy miként válnak belsővé, hogyan alakulnak át a mindennapi gyakorlat során, illetve hogyan utasítják el őket. Továbbá, hogy milyen kontextusokban használják vagy nem az etnikai kategóriákat arra, hogy értelmezzék a problémákat, artikulálják a kötődéseiket, azonosítsák a közös

vonásokat, hogy keretekbe helyezték az önértelmezéseket. Az etnicitás eszerint tulajdonképpen úgy jelenik meg, mint egy a sok értelmezési keret közül, amelyekkel a világot tapasztaljuk, értelmezzük.

Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy akik azt tűzik ki célul maguknak, hogy az etnicitást vizsgálják, azok mindenhol, mindenben csak azt fogják látni. Annak érdekében, hogy ezt elkerüljék, a szerzők az etnicitást nem-etnikai kontextusban vizsgálják. Ez módszertanilag azt jelenti, hogy a beszélgetések során nem etnikai kérdésekre, témákra kérdeznek rá, hanem általában az 1989 utáni kolozsvári életre, a mindennapi gondokra, tervekre, tapasztalatokra, stb. Ezzel a közvetett módszerrel kiderül, hogy a világ etnikai „látása”, értelmezése egyáltalán szerephez jut-e, és ha igen, mikor és hogyan. Beszivárogo-e, és ha igen hogyan, a nacionalista politika a mindennapi életbe. Egy ilyen vizsgálat pedig arra ébreszt rá, hogy – a szokványos nacionalizmuskutatásokra rációfolva – a hétköznapi tapasztalatokat az etnikai identitások *nem* hatják át, nem szervezik meg átfogóan és áthatóan.

A könyv két nagy részre oszlik. Az első a nacionalista politika történelmi áttekintése. Először tágabb, közép-kelet-európai perspektívából, majd a látómezőt fokozatosan fókuszálva Erdélyt mutatja be, mint etnikai határvidéket, főként 1848-tól napjainkig, és végül Kolozsvár helyét és szerepét elemzi a magyar és a román nemzetpolitika szempontjából. Az utolsó fejezet a város 1989 utáni helyzetét mutatja be általában, illetve néhány kulcskérdés elemzése révén: az etnopolitikai viták újraéledését, a magyar tannyelvű iskolák különválását, a független magyar egyetem kérdését, Gheorghe Funar polgármester szerepét a nyilvános terek „elrománosításában”, illetve a 2002-es népszámlálás³ körüli vitákat. A második rész a tulajdonképpeni terepkutatás bemutatása. A kötetet két függelék zárja, ezek közül a második részletesen bemutatja a kutatás során követett módszertant.

Az első rész hosszú távú történelmi távlatból, mintegy „felülről” mutatja be a kolozsvári társadalmat etnikai-nemzeti szempontból, és kiemelt szerepet biztosít az elitek nemzeti, nacionalista politikájának. Ez azonban önmagában odavezethet, amit a könyv elmélete bírál: ahhoz, hogy átveszi maguknak a nacionalistáknak a nyelvezetét, vagyis

³ Ez a népszámlálás kulcsfontosságú volt Kolozsváron. Az eredménye az volt, hogy mivel a magyar lakosság már nem érte el a 20%-os küszöböt, a magyar nyelv használatát a nyilvánosságban már nem lehetett törvényesen követelni.

a nemzeti-etnikai csoportokat eldologiasítja. Ezt egyensúlyozza a második rész, amely a nemzeti mivolt mindennapi megtapasztalását, „eljátszását”, „életbeléptetését” (enact) írja le. Így válik láthatóvá az elit-programjai, felhívásai és a hétköznapi emberek tényleges problémái, témái közötti távolság. Hogy – Kolozsváron legalábbis – a hétköznapi életet viszonylag ritkán fogalmazzák meg etnikai keretekben. Míg az első rész kiegyensúlyozottan mutatja be a magyar és a román érveket, véleményeket, a második sokkal nagyobb teret szentel a kolozsvári magyar nemzeti, etnikai értelmezéseknek, narratíváknak. A kutatás aszimmetriája azzal magyarázható, hogy a nemzetállam kulturális homogenitásából következően a mindennapi gyakorlatban a kisebbségeket megjelölik, míg a domináns kultúrához tartozókat nem.⁴ Emiatt pedig a magyarok sokkal átfogóbban tapasztalják és „működtetik” az etnicitást, mint románok, hiszen ez az utóbbiak számára magától értetődő. És mivel a könyv az etnikai és nemzeti mivolt mindennapi működésével akar foglalkozni, kézenfekvő, hogy elsősorban a magyarokat kutatja. (Ez a recenzió címének is a magyarázata.)

Elsőként néhány portrét mutatnak be. Egyszerű, hétköznapiak számító (magyar és román) emberek rövid életrajzát, a családjukat vagy a barátaikat, a tágabb környezetüket (munkahely), illetve azokat a kérdéseket, amelyek őket manapság foglalkoztatják. Így óhatatlanul előjönnek olyan témák, amelyeket a megkérdezettek etnikai keretek között is értelmez(het)nek: a párválasztás, az iskola kiválasztása, a munkahelyi környezet (és mit jelent ott magyarnak lenni, vagy a magyar nyelvet használni), a régebbi és a mai Kolozsvár városi szelleme közötti különbség, a kivándorlás mint megoldás az egzisztenciális problémákra, egyes ismertebb politikusok, a román vagy a magyar kormány tevékenységének a megítélése. Utána azt mutatják be, hogy miként tárgyalnak, dolgoznak fel néhány – a mindennapi élet szempontjából – fontos kérdést. Hogyan lehet megélni a fizetésből, milyen anyagi gondokkal szembesülnek, hogyan próbálják a jövedelmüket kiegészíteni (feketézés, csempészás, külföldi munkavállalás, vállalkozás), hogyan panaszkodnak, milyen életstratégiákat követnek, hogyan lehet valaki sikeres. Mindebből az derül ki, hogy általában ezeket a kérdéseket viszonylag ritkán tárgyalják etnikai, nemzeti keretekben. A munkaerőpiacon például sokkal kevésbé fon-

⁴ Például, ha egy sorban valaki románul beszél, azt észre sem veszik. Ha magyarul, mivel ez ritkább, akkor azt igen.

tos manapság valakinek a nemzeti hovatartozása, mint a két világháború között, vagy a Ceaușescu-rendszerben. Manapság a kapcsolatok sokkal fontosabbak, és nem föltétlenül etnikumfüggőek. A beszélgetésekből az derül ki, hogy a siker, a társadalmi ranglétrán való felemelkedés – főként ha hiányzanak a kapcsolatok és a gazdasági tőke – elsősorban a kulturális tőkétől függ. A hirtelen, nagy anyagi sikert azonban általában erkölcs-telennek tartják, míg a nehézségek átélése, megoldása pozitív erkölcsi értéknek számít. De ezekhez az erkölcsi kategóriákhoz nem társítanak etnikai tartalmakat.

A következő fejezetek azt hivatottak bizonyítani, hogy az etnicitás a társadalmi világ megtapasztalásának egy olyan formája, amely nem állandó, nem határoz meg minden más tapasztalati módot, és amely kategóriák és osztályozások révén „működik”. Persze az államok, a politikai pártok, a szervezetek, stb. is osztályoznak, és ezeket a műveleteket az első, történelmi rész tárgyalta is. A második rész viszont azt mutatja be, hogyan működnek ezek a mindennapi életben. Vagyis, hogy miként határozzák meg, fogalmazzák meg az egyén identitását a gyakorlatban.

Először azt az aszimmetrikus módot mutatják be, ahogy a „magyar” és a „román” kategória működik. Mint már említettük, a „román” kategória a jelöletlen Kolozsváron, lévén, hogy az az általános, a „normális”, a magától értetődő. A „magyar” viszont a jelölt kategória, ő a „más”. Ez nem annak függvénye, hogy ki milyen nemzetállamban van egy adott pillanatban, hiszen a Székelyföldön ez fordítva van. De még Kolozsváron is, a közösség által kiépített és újratermelt „magyar világban” (elsősorban a magyar intézmények világában) a „román” a jelölt kategória.

Ennek alapján pedig azt vizsgálták, hogy az etnikum mikor és hogyan válik relevánssá a hétköznapi tapasztalatban Kolozsváron. Mik azok a verbális és vizuális jelek, amelyek elkülönítik az etnikum tagját az idegentől. Hogyan fogalmazzák meg, mesélnek el, értékelnek etnikai kategóriákban helyzeteket, cselekvéseket, döntéseket. Hogyan térnek ki a bírálatok elől. Hogyan jelenítik meg magukat mint tagokat, illetve hogyan védik a közösség határait. És végül, hogy hogyan viszonyulnak az etnikai kategóriák más kategóriákhoz, elsősorban a regionálisokhoz.

Az elemzések elsősorban a nyelvhasználatra koncentrálnak. Hogyan, milyen nyelvet használnak nyilvános térben, hogyan szólítanak meg idegeneket, hogyan zajlanak a magánbeszélgetések nyilvános térben, vegyes társaságban (például vegyes nemzetiségi összetételű munkahelyen). Mit jelent vegyesnek *tapasztalni* a társaságot, és ebben az értelemben hogyan

válik vegyessé egy társaság. Mik az ebből adódó konfliktusok annak függvényében, hogy ki hogyan határozza meg, mik ilyenkor a szabályok, ki, mikor lehet egy beszélgetés résztvevője, hol a határ a magán- és a közélet szférája között. Mennyire kényelmetlen az amúgy kétnyelvű magyarok számára a román mint idegen nyelv használata. Mennyire játszik fontos szerepet a nyelvi konfliktusok elmesélése az etnikai szolidaritás fenntartásában. Mennyire fontos az etnikai tényező a konfliktusok megmagyarázásában, hogyan csúszhatnak hétköznapi beszélgetések hirtelen etnikai mederbe, vagy éppenséggel hogyan kerülnek ki a „kényes” kérdéseket. Hogyan használnak viccelődés közben etnikai kategóriákat éppen azért, hogy semlegesítsék a lehetséges konfliktusokat, vagy fordítva, hogy eltekintve a nemzeti határoktól, a közvetlen (és kölcsönös) egyéni kapcsolatokra helyezték a hangsúlyt. A kötet ezeket a témákat mind részletes, sokszor virtuóz elemzésben részesíti.⁵

Kolozsváron belül a különálló „magyar világ” fenntartása elsősorban a szerzők által rendkívül fejlettnak, erősnek tartott intézményhálózatnak köszönhető (iskolák, egyházak, egyes munkahelyek, egyesületek, alapítványok, a média). Az intézményekkel való találkozások meghatározzák, kereteket szabnak a társadalmi kapcsolatoknak és a hétköznapi társadalmi tapasztalatoknak is. Ez ugyanakkor egyéni döntéseken is múlik, mert a részvételnek ez feltétele. A különálló intézményrendszer ereje abban rejlik, hogy képes olyan kereteket fenntartani, amelyek a magyarsághoz, a „magyar világhoz” tartozást jelöletlenné teszik.

A jelen kolozsvári körülmények között persze ez nem egy „teljes” világ, amely a „román világnak” egy párhuzamos, mindenre kiterjedő mását adja, hiszen a tagok általában kilépnek belőle a mindennapi életben (munkahelyen, vásárláskor, baráti körökben, stb.). Továbbá, ez nem egy enkláve. Egyrészt, mert térben nem különálló, a városban nincsenek csak magyarok által lakott negyedek. Másrészt, mert a kapcsolati hálók révén a „magyar világ” tagjai számtalan ponton érintkeznek a környező „román világgal”, vagy éppen Magyarországgal. És végül azért, mert az egyének nem azonos módon kapcsolódnak ehhez a „világhoz”. A legerősebb, legfontosabb intézmény az iskola. Nemcsak az oktatás nyelve, a tanrend, vagy esetleg a propagandaszerű nacionalista nevelés miatt (ez azonban ritka, és a diákok körében nem is számít különöseb-

⁵ A legrészletesebb elemzés a függelékben található: hogyan jelenik meg a nacionalizmus egy interakció során.

ben népszerűnek), hanem azért is, mert itt alakulnak ki olyan barátságok, kapcsolatok, amelyek sokszor egy életen át végigkísérik az egyént. Ez a „magyar világ” ereje: magától értetődővé, természetessé, azaz jelöletlenné teszi a magyar etnikai identitást: a magyar történelem, de akár a magyar sport vagy időjárás iránti érdeklődést. Vagyis a hétköznapi kolozsvári magyarok ilyen keretek között nem „hivatástudatból” „harcolnak” a magyar közösség fennmaradásáért. A már meglévő intézményes világ, ha az egyének bekerülnek, magától értetődően magyarrá alakítja őket. Magyarnak lenni, „nem politikai projekt, hanem mindennapi gyakorlat kérdése”⁶. A könyv utolsó fejezete viszont éppen azt mutatja be, hogyan viszonyulnak a kolozsváriak a „nagy” politikához. A kolozsváriak eszerint – az ország többi lakosához hasonlóan – elsősorban (nem különösebben informált) szavazók. A politikát és a politikusokat lenézik. Viccelődnek rajtuk mert inkompetensek, vagy megvetik őket, mert korruptak, vagy mert etnikai feszültségeket szítnak.

Néhány észrevétel:

1. A könyv tézise szerint a „lenti”, mindennapi élet szintjén a hétköznapi emberek értékei, céljai, gondjai, fontosnak tartott témái eltérnek a „fent” megfogalmazott „nemzeti” értékektől, céloktól, jövőképektől, projektektől. Működik ugyan egy etnikailag meghatározható „magyar világ”, de ez nem egy politikai projekt, hanem a szocializáció, illetve a mindennapi gyakorlat eredménye. Ebben néha megjelennek ugyan „fenti” témák, problémák, de távolról sem annyira fontosak, mint ahogy az etnopolitikai vállalkozók azt beállítják. Ez a kérdés az erdélyi magyar szakirodalomban már az 1930-as években felvetődött, majd hosszas hallgatás után, ahogy megint szabadon lehetett beszélni az erdélyi magyar kisebbségen belüli demokrácia kérdéséről, azonnal megjelen a csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Műhely írásaiban. A korábbi nemzedékekhez hasonlóan a hangszúlyt ők is a társadalom-építésre helyezték a „politika” ellenében. Azzal a különbséggel, hogy ők abban bíztak, hogy a mindennapi élet kihívásaira „lent”, a „civil társadalom” szintjén gyakorlatias, ideológiamentes válaszok születnek, amelyek a helyi adottságokhoz, igényekhez jobban alkalmazkodnak, mint a nagy központi programok. Az utóbbiak ráadásul elsősorban azt a célt

⁶ Ld. 300.

szolgálnák, hogy a politikai, kulturális elit pozícióját legitimálják. Eszerint az elit politikai tevékenysége se nem demokratikus, se nem hatékony. Nem népképviselet, hanem „úri játék”.

A szerzők szerint a „csoportizmus” azért is megtevesztő, mert kritikátlanul összekeveri a csoportokat azokkal az etnopolitikai vállalkozókkal, szervezetekkel, amelyek a nevükben beszélnek. Holott – a könyv tézise szerint – a kettő érdekei, céljai között jelentős különbség tapasztalható. Azonban, ha ez így igaz, akkor a demokratikusan választott parlamenti képviselet értelme és értéke is megkérdőjeleződik.

Felvetődik az a kérdés, hogy máshol mennyiben egyeznek a választók „igényei”, „akarata”, mindennapi problémái és a pártok politikai programjai. Általában elmondható, hogy nem azonosak, a párt- vagy kormányzati programoknak más a célja. Azokat a pártokat, amelyek elsősorban ezzel foglalkoznak manapság felelőtlennek, populistának tartják. Főként Kelet-Közép-Európára vonatkozva – tekintettel a nehézségekkel járó reformokra – szokták hangsúlyozni, hogy a képviseleti demokrácia elsősorban azt jelenti, hogy a polgárok rendszeres időközönként szavaznak, a köztes időszakban pedig hagyják a kormányt dolgozni. Úgy, mint a stabil nyugati demokráciákban. Ezekben ugyanis a tiltakozások sokkal kevésbé jellemzőek, mint ahogy azt a híradók alapján feltételeznénk. És nem azért, mert a kormány tényleges napirendi pontjai, a tevékenysége mindenben szem előtt tartja a szavazók mindennapi igényeit. A kormányzás ott sem elsősorban a polgárok mindennapi gondjaival való törődést jelenti. A folyamatos mozgósítás, a „népakarat” rendszeres nyilvánítása megakadályozza a reformokat, lehetetlenné teszi a felelős politikálást. Sőt, populista-autoriter rendszerek kialakulásához vezet.

Az erdélyi közélet témái és a magyar választók közérzete közötti kapcsolat vizsgálatát tűzte magának célul 2007-ben Kiss Tamás és Barna Gergely.⁷ Maga a probléma nem volt új, de megfogalmazása igen. A korábbi kutatások ugyanis arra kérdeztek rá, hogy a válaszadók milyen problémákat tartanak a legfontosabbnak, és a válaszadóknak tipikusan etnikai, illetve szociális-gazdasági problémákat kellett rangsorolniuk. Majd megkérdezték, hogy a válaszadó szerint az RMDSZ-t ezek közül melyik probléma megoldása foglalkoztatja. Minden kutatás azt mutatta ki, hogy a magyar lakosság a hétköznapi problémák megoldását tartja a legfontosabbnak, míg az RMDSZ elsősorban etnikai problémákkal foglalkozik. A következtetés

⁷ Kiss Tamás – Barna Gergely: *Közélet és közérzet*, kézirat, 2007.

az volt, hogy – mint az itt tárgyalt könyvben – az elit etnikai, politikai világot szembeállították a hétköznapi emberek mindennapi világával. Tehát azt javasolták, hogy az RMDSZ hagyjon fel a szimbolikus politizálással, és koncentráljon pragmatikus problémák megoldására.

Első lépésben Kiss Tamás és Barna Gergely is ezeket az eredményeket kapták. Csakhogy ők továbbléptek, és azt is megkérdezték, hogy a válaszadók szerint mi az a három probléma, amit az RMDSZ-nek meg kell oldania. Kiderült, hogy a válaszadók a magyar nyelvű oktatást (egy más kutatások szerint etnikainak, szimbolikusnak tartott problémát) tartják az RMDSZ legfontosabb feladatának. Rögtön utána következik az az általánosan megfogalmazott elvárás, hogy az RMDSZ „harcoljon a magyarságért, képviselje a magyarokat”. Csak ezek után következnek a szociális kérdések, az utak. Majd nagyjából egymást váltogatva etnikai, illetve „mindennapi” jellegű kérdések. Ez a szerzők szerint azt mutatja, hogy a magyar választók számára az etnikai és a „hétköznapi” kérdések nem válnak szét, nem egymás ellentéteiként jelennek meg. Vagyis, a korábbi ajánlásokkal ellentétben, az etnikai és a „hétköznapi” szféra szétválasztása az RMDSZ számára nem javallott. Az etnikai és a társadalmi szolidaritás az erdélyi magyarok számára szorosan összekapcsolódik. Vagyis, az elitek „fenti”, „átetnicizáltak” tartott világa és a hétköznapi emberek „mindennapi” világa között más viszonyok alakultak ki, mint ahogy azt a szakma egy része bemutatja.

2. A kötet bibliográfiája nem csak a nemzetközi, hanem az erdélyi szakirodalmat is bőségesen tartalmazza. Felvetődik a kérdés, hogy az utóbbit hogyan használja, egyáltalán tudja-e használni egy, a nemzetközi olvasótábor számára kiadott munka. Ebben az esetben nagyjából elmondható, hogy a helyi szakirodalomból elsősorban az adatokat használják fel, helyi, vagy tágabb, kelet-európai relevanciájú értelmezéseket nem. Meghökkenítő például, hogy a kétnyelvűségre, a magyar-román nyelvi kölcsönhatásokra vonatkozó kolozsvári kutatásokat meg sem említik (csak a nemzetközi szakirodalmat), holott erre vonatkozó kutatásokat bőségesen végeztek.⁸ De a legdöbbenetesebb az, hogy egy ilyen könyv, amely ennyire jól tájékozott mind a helyi viszonyokban, mind az erdélyi szakirodalomban, a csíkszeredai KAM munkatársaira, elsősorban Biró A. Zoltánra nem hivatkozik. Ezt azért is elvárhatnánk, mert az 1990-es

⁸ Lásd például Péntek János és Szilágyi N. Sándor tanulmányait (*A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok*. Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2001, illetve *Mi egy más: Közéleti írások*. Kalota Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003).

évek közepére (tehát amikor a kutatás kezdődött), a „fent” és a „lent”, az elitek és a hétköznapi élet világa közötti éles különbség témája szakmai körökben közismert volt, és mind Kolozsváron, mind Magyarországon elsősorban a csíkszeredai munkacsoport nevéhez kötődött.

3. A könyv szándékai szerint a „fenti” és a „lenti” világot szeretné *egyszerre* bemutatni. Ezt úgy oldották meg, hogy a történelmi rész mutatja be a „fent”, a mai terepkutatás pedig a „lent” világát. Így azonban a kutatás nem teljes, és a történelmi, illetve a kortárs világok kölcsönhatásának a vizsgálata nehezen bizonyíthatja a tézist. Ugyanis a történelmi „fent” világát egy történelmi „lent” bemutatásával kellene párosítani, míg a kortárs „lent” kutatását a kortárs „fent”-ével. Kétségtelen, hogy a történelmi résznél a „lenti”, hétköznapi világ bemutatása roppant nehéz módszertani, forrásbeli problémákat vet fel. A kortárs résznél ezt az „elcsúszást” a szerzők úgy próbálták megoldani, hogy a „fent”-re vonatkozó ismereteket a mindennapi tapasztalatokból állították össze (sajtó,⁹ beszélgetések, stb.). Semmi sem utal arra, hogy a „fent” világát valamilyen „szabályos” kutatással próbálták volna feldolgozni. Azok számára azonban, akik ismerik a jelenlegi kolozsvári, romániai helyzetet, a „fent” leíró, nem kutatáson alapuló bemutatása nagyjából hiteles, meggyőző. (A problémákat alább fogjuk bemutatni.)

4. A történelmi keret tulajdonképpen egy szakmailag informált, „tudományos” bemutatása Kelet-Közép-Európa, Erdély, illetve Kolozsvár történetének. Csakhogy a hétköznapi emberek nem ebben a keretben helyezik el a jelen, helyi történéseket, hiszen az iskolai képzés során a „tudományos” igényű, ugyanakkor a „magyar szempontnak” megfelelő történelmet nem tanulták. Ez a szempont azonban – mint a szerzők is elismerik – igenis létezik. Csak éppen hogy egyfajta „folklorisztikus” történelembe ágyazódik, amit a családban (nagyszülőktől, szülőktől), barátoktól, esetleg (általában) régi történelemkönyvekből, ilyen-olyan népszerűsítő cikkekből, beszélgetések során állítanak össze maguknak. Vagyis a hétköznapi ember identitásának a történelmi kerete nem a „felső”, „tudományos” történelem, hanem egy folklorizálódott történelem, amit megint antropológiai módzerekkel lehetne összeűjteni.

5. A terepmunka során a kutatók óvakodtak attól, hogy a „nagypolitikai” jellegű témákra rákérdessenek. Azt várták, hogy a beszélgetés sajtát,

⁹ A sajtó kapcsán akár azt is meg lehetett volna nézni, hogyan, milyen hatékonysággal közvetít a két „világ” között.

konkrét helyzeti logikája „adja” vagy nem a témát, előjön vagy nem. Esetleg a végén vezették rá a beszélgetést ezekre a témákra. A következtetés az volt, hogy mivel nem, vagy ritkán bukkannak felszínre, az embereket nem is érdeklik. Csakhogy az, hogy a háztartásról vagy az emigrációról szóló beszélgetésben nem jelennek meg a „fent” témái, még nem jelenti föltétlenül azt, hogy máskor, egy más „szinten”, nem tartják őket fontosnak. És ezt nem sikerült meggyőzően bizonyítani.

6. Főleg az első, történelmi részben a szerzők nem fukarkodnak a „nacionalista” jelzővel. A fogalom használata ebben az áttekítésben kétségtelenül indokolt, hiszen a 19. és a 20. század a nacionalizmus kora (is). De vannak esetek, amelyekben a recenzens ezt értelmetlennek, történelmietlen visszamenőleges kritikának találta. Mátyás királlyal kapcsolatban például¹⁰ megtudjuk, hogy jelentős haditetteiről, államszervezési erőfeszítéseiről híres, illetve arról, hogy bőkezűen támogatta a tudományt és a művészeteket. A szobor viszont *csak* mint hadvezért mutatja be, holott uralkodása más elemeit is kidomboríthatták volna. Például, hivatkozhatott volna a megrendelő vagy az alkotó Mátyás részben román származására, és ezzel mintegy gesztust tettek volna a környék román lakosai felé. Azonban mind a mű, mind a leleplezési ceremónia – a szerzők szerint – egy diadalittas magyar nacionalizmust („triumphalist Hungarian nationalism”) sugárzott. Ez mind igaz. Csak azt nem tudom, hogy a 19–20. század fordulóján bárhol Európában hány királyt ábrázoltak köztéri szobrok úgy, hogy olvasnak, tudósokkal beszélgetnek, vagy netán éppen pénzt adnak nekik. A „gyanús” etnikai származásról nem is beszélve...

A terepmunka értelmezésénél is használják a nacionalizmus fogalmát, bár jóval ritkábban. Tekintettel arra, hogy a nacionalizmus fogalmát a szakirodalom általában azon eszmeáramlatok vagy politikai mozgalmak esetében szokta használni (ráadásul egyértelműen negatív felhanggal!), amelyek szerint egy bizonyos nemzetnek és az államnak a határai egybe kell eszenek, meglepő a kifejezés használata a kortárs helyzet elemzésében. Hiszen olyan politikai párt vagy szervezet, amely ilyen szerű programmal állt volna elő, manapság Erdélyben nincs. A hétköznapi élet szintjén pedig furcsa lenne erről beszélni. Akkor mi lehet a fogalom jelentése ebben a kötetben? A Mátyás király szobra kapcsán

¹⁰ A Mátyás királynak emelt szobor elemzése a 96–97. oldalon található. A 99. oldalon pedig már az egész főtér magyar nacionalista ikonográfiájáról olvashatunk („the Hungarian nationalist iconography of the square”).

említett ideológikus szóhasználaton kívül, a nacionalista jelző használata még két esetben fordul elő.

Megfigyelhető, hogy gyakran nacionalista jelzőt kapnak azok az intézmények, rendezvények,¹¹ amelyek valamilyen formában a magyar nemzeti identitást, kultúrát próbálják terjeszteni, „építeni”. Elsősorban a sajtó¹² (köztük a Duna TV), az RMDSZ,¹³ de hivatkoznak más intézményekre, alapítványokra is. Tulajdonképpen nacionalistává válik bárki, aki a mostanitól eltérő nyelvi, kulturális, vagy politikai jogokat, intézményeket, stb. igényel. Ezek a követelések sokszor eleve etnikai-nemzeti diskurzusnak minősülnek. Alapjában azért, mert nem fogadják el a status quót. A szerzők (nagyon helyesen) meg sem próbálják minősíteni a már meglévő jogokat, de úgy tűnik, az etnikai-nemzeti köntösbe bújtatott további projekteket már nacionalistának tartják. (Feltételezhetően azért, mert ezek konfliktusokat generálhatnak.) Az eljárás visszaságára a következő (elképzelt) példával próbálunk rávilágítani. Képzeljük el, hogy Kolozsváron nem létezik magyar állami opera, és most valakinek eszébe jut, hogy ezt követelje. Biztos nagy felháborodást keltene, nem kevesen azon az „eszement ötleten” köszörülnék a nyelvüket, hogy valakik Rossinit és Wagnert akarnak Kolozsváron magyarul énekeltetni, holott „vannak ennél fontosabb problémáink is”. Számptalan szakmai és gyakorlati problémát sorolnának fel. Azonban tekintettel arra, hogy ez az opera megvan, évtizedek óta működik, senkinek eszébe sem jut megkérdőjelezni a létjogosultságát.¹⁴

A harmadik esetben nacionalistává válik minden olyan magyar szervezet, egyéniség, terv, amely valamilyen konfliktusba keveredik román intézménnyel, politikussal, stb. Az esetek ilyen bemutatását jobb híján

¹¹ Így például megtudjuk, hogy 1989 óta a kolozsvári magyarok rendszeresen megünneplik március 15-ikét. Az ünnep egy része egy szertartás a Szent Mihály templomban, amely ökumenikus ugyan, de etnikailag kizáró jellegű („ethnationally exclusive”). Lásd 280. Ilyen fokú tájékozottságot felmutató könyvben ezt nem vártuk volna. Ki kell hangsúlyoznunk azonban, hogy a könyv egészére ez a primitív moralizálás nem jellemző.

¹² Ld. 290–291. Amit viszont a média által táplált kisebbségi neurózisról írnak, igaz lehetne, ha – a könyv tézisével ellentétben – a „fent” megfogalmazott problémákat „lent” szűrés, ártértelezés nélkül elfogadnák.

¹³ Az RMDSZ nacionalizmusát – ha van ilyen – viszonylag könnyen meg lehetne állapítani: meg kell nézni a programokat és a konkrét politikálását.

¹⁴ Máskülönből kisebbségnek lenni sehol sem különösebben „pragmatikus” dolog. A követelések értéke pedig kizárólag azon múlik, hogy képes-e további értékeket teremteni.

a „kiegyenlítés művészetének” nevezhetjük. Az elemzés célja az, hogy bebizonyítsa: nagyjából egyenlő felekről van szó, akik a nacionalista retorika azonos síkján, hasonló intenzitással érvelnek és harcolnak. A két fél nacionalizmusa egymást gerjeszti, a kialakult konfliktusért mindkét fél hibás. Így például rögtön a legelején, amikor a legfontosabb kolozsvári politikai szereplőket bemutatják, akkor az egyik oldalon megjelenik Gheorghe Funar, mint egy radikálisan nacionalista, magyarelles polgármester¹⁵, a másik oldalon pedig egy jól szervezett, önálló (?) és erősen nacionalista magyar párt.¹⁶ A magyar szervezet tehát úgy jelenik meg, mintha forrásokban, erőviszonyokban, módszerekben egy „méltó”, azonos fajsúlyú ellenfele lett volna a polgármesternek. Az olvasónak az az érzése, hogy a két fél ugyanolyan gyakorisággal, és ugyanabban a hangnemben provokálta egymást.¹⁷

Egy ilyen „kiegyenlítő” bemutatás két célt is követ. Egyrészt hitelessé teszi azt a tételt, hogy a két ellitér között éles konfliktus volt, de a hétköznapi emberek ebben nem vettek részt. És – a könyv tézise szerint – azért nem voltak mozgósíthatók, mert mások voltak a mindennapi gondjaik.¹⁸ Másrészt lehetővé teszi a szerzők számára a pártatlanság, az objektivitás látszatát. Elhallgatva azt, hogy Funar és a helyi, vagy az országos RMDSZ politikai céljai és stílusa között jelentős volt a különbség. Összefoglalva, a „nacionalizmus” ezekben az esetekben nem fogalom, az elemzés, értelmezés munkaeszköze, hanem egy címke. Ez azért meglepő, mert a könyv egész logikájával, elméletével, módszerével, leíró-értelmező tárgyalási módjával ellentétes.

¹⁵ “[A] radically nationalist and vitriolically anti-Hungarian mayor”.

¹⁶ “[A] well-organized, self-financed, and strongly nationalist Hungarian political party”. Ld. 4–5. Az RMDSZ bemutatása így kezd dik: „[n]or was Funar’s the only nationalist show in town.” Ld. 4. oldal.

¹⁷ Ezt az eljárást – főleg 1996-ig – a román sajtó jelentős része is alkalmazta. Miután az RMDSZ kormányra került, a Tökés László körül tömörülő „radikálisokról” kezdtek úgy beszélni, mintha a román szélsőségek megfelelői lennének. Az ekként beállított „vitapárosok” hamisságát nem nehéz bizonyítani. Elég át-olvasni a nyilatkozataikat.

¹⁸ Ezzel kapcsolatban a szerzőkben felvetődik a kérdés, hogy miért nem voltak Kolozsváron olyan interetnikus összecsapások, mint Marosvásárhelyen. Erre azt a magyarázatot kapjuk, hogy az előbbi esetben az elitek közti viták ellenére az emberek folytatták rutinszerű mindennapi tevékenységüket. Lásd az 5–6. oldalt. Azt nem tudjuk meg, hogy Marosvásárhelyen ez miért nem így történt. Pedig a válasz egyszerű: a titkosszolgálatok ezt a várost jelölték ki a konfliktusok színteréül.

7. Néhány téma, annak ellenére, hogy a kutatás ideje alatt is fontosnak számított, hiányzik, például: a múlt rendszer által a magánemberektől és az intézményektől elkobzott vagyonok visszaszolgáltatása, vagy a szekuritáte továbbélése, az intézménynek és ügynökeinek a „leleplezése”. Zavaró, hogy a Kárpátokon kívülieket nem délieknek („Sout-herners”), és nem regátiaknak nevezik, holott a kifejezés mind angolul („Old Kingdom”), mind románul („Vechiul Regat”) használatos.¹⁹

Marosvásárhely 100 mérföldre, nem kilométerre van Kolozsvártól.

Összefoglalva, a kötet egy szórványban élő, de erős magyar társadalom működését, újratermelődését mutatja be. Azt, hogy milyen intézmények, illetve hétköznapi eszközök segítségével határozza meg magát a többségi környezetben, és hogy ezek hogyan viszonyulnak a „nagy-politikához”. Erősségei a komoly és világos elméleti keret, illetve az, hogy rendkívül nehéz módszertani problémákat komoly terepmunkával sikerült megoldani. A felvetődő eszmei-ideológiai problémák nem vonnak le semmit a kötet szakmai értékéből.

¹⁹ Ld. 234–237.